

САМОСТІЙНИЦЬКИЙ НАПРЯМ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ В 50-І – 60-І РОКИ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ СКЛАДОВІ ПРОБЛЕМИ

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: k.p.dvirna@npu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

Анотація. У статті запропоновано авторське бачення проблеми самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні в 50 – 60-і роки ХХ ст. Зроблено узагальнення її дослідження, окреслено основні складові самостійницького напрямку та прогнозовано перспективні теми її подальшого вивчення. За допомогою системного підходу виявлено особливі періоди історіографії проблеми та тематичні напрями її вивчення. З'ясовано, що домінуючою складовою самостійницького напрямку руху опору в 50 – 60-і роки ХХ ст. є діяльність підпільних організацій, які в переважній більшості були сформовані на засадах ОУН та УПА й боролись за Українську Самостійну Державу. Розкрито їх класифікацію та визначено особливості цих структур в різних регіонах України. З'ясовано, що самостійницький напрям руху опору розвивався та мав тенденцію переростання культурного шістдесятництва в політичне. Представники української інтелігенції виборювали право на незалежний розвиток України від Москви, економічне та політичне самостійництво, утвердження національної ідеї, української мови, культури, традицій тощо. Вагомою складовою спротиву проти радянського тоталітаризму в цей час є діяльність української культурно-освітньої та політичної еміграції, яка, перебуваючи на теренах інших держав, розкривала справжнє обличчя імперії СРСР, діяльність її карально-репресивної системи, а водночас – прагнення людини до волі, свободи, самостійності та незалежності України. Політична українська еміграція відкрито пропагувала та боролась за українську ідею словом, друком, матеріальною підтримкою, знаходила різні шляхи комунікації з Великою Україною. Всі три складові самостійницького напрямку опозиційного руху були у постійному взаємозв'язку та взаємовпливах, що складало єдине русло боротьби за самостійність України. Методи дослідження – об'єктивності та історизму, проблемно-хронологічний, статистичний, ретроспективний та компаративний.

Ключові слова: опозиційний рух, спротив, самостійницький напрям, ОУН, УПА, історіографія, діаспора, підпільні організації, війна, екзиль.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України, події російсько-української війни 2014 – 2023 рр. як ніколи потребують збереження політико-ідеологічних цінностей, національних надбань, морально-етичних орієнтирів на шляху до перемоги над російським агресором, а також посилення патріотичного духу та віри як воїнів-захисників нашої держави, так і всього українства. Нині виникає потреба ґрунтовного та всебічного дослідження актуальних проблем української історії, серед яких особливого значення набуває проблема руху спротиву, національно-визвольного руху в Україні та його самостійницького напрямку. Генетична пам'ять українців зберегла яскраві сторінки минувшини –

боротьбу Богдана Хмельницького за незалежну українську державу, Івана Мазепи та запорожців проти Московії, події Національної революції 1917 – 1921 рр., діяльність ОУН та УПА, екзильних національних осередків тощо. Самостійницька ідея не зникала і в повоєнну добу, коли на західноукраїнських землях продовжувалась кровава боротьба проти національного підпілля ОУН–УПА, а на інших теренах УРСР проходила апробація репресій «пізнього сталінізму». До середини 50-х років ХХ століття значна частка членів ОУН (м) та ОУН (б) вели підпільну боротьбу на всіх теренах України, включаючи і південно-східний регіон та зберігаючи традиції державного самостійництва. У цю боротьбу влилися і шестидесятники, особливо в другій половині 60-х років. Нова генерація українства, породжена «першою відлигою», в подальшому продовжила національні традиції борців за незалежність, волю та свободу попередніх поколінь.

Вивчення заявленої проблеми продиктовані сучасними викликами воєнного часу. Ще до широкомасштабного вторгнення держави-агресора Росії на територію України 1 січня 2022 року набрав чинності Закон України «Про основи національного спротиву», який був прийнятий Верховною Радою у липні 2021 року. Він містить правові та організаційні напрями національного спротиву (територіальна оборона, підготовка українців до боротьби, організація руху опору тощо). Після 24 лютого 2022 року, в умовах широкомасштабної російсько-української війни, ці напрями стали одними з найважливіших у боротьбі проти рашистів за самостійність України та її територіальну цілісність. Нині рух опору на тимчасово окупованих територіях України продовжує традиції національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни, підпільної діяльності повоєнного часу, а також 50 – 60-х років ХХ століття, об'єднуючи в своїх лавах тисячі патріотів–борців за свободу та незалежність України. Запропонована авторкою проблема до нині не стала окремим предметом вивчення, що і визначило вибір теми дослідження.

Метою статті є глибоке вивчення самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні, а саме: виявити особливості історіографії проблеми, визначити та розкрити складові самостійницького напрямку на основі опрацьованих монографій, колективних праць, наукових статей, енциклопедичних видань, запропонувати комплексний підхід щодо заявленої теми, а також прогнозувати перспективні напрями подальшого її вивчення.

Історіографія проблеми. Питанням вивчення руху опору в Україні, починаючи з 50-х років і до нині, приділялась увага як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Умовно історіографію заявленої проблеми можна розділити на три важливі періоди, перший з яких охоплює 50 – 80-і роки ХХ століття. У цей час були відсутні історіографічні напрацювання по проблемі самостійницького напрямку в радянській історіографії, чого не можна сказати про зарубіжну історіографію, де в контексті цілісного бачення руху спротиву в Україні значне місце приділялося проблемі самостійництва. Досить цікавий оглядовий матеріал досліджень по нашій проблемі містить стаття О. В. Фесика «Західна історіографія про рух опору в УРСР в середині 50-х – 1980-х рр.». Автор вказує, що перші спроби осмислення руху опору в Україні почалися на Заході, коли з середини 60-х років була налагоджена система з СРСР повідомлень про репресії, а також «захальявної» літератури. Радіо «Свобода», «Голос Америки», а також часописи «Визвольний шлях», «Сучасність», «Пролог», «Смолоскип» висвітлювали радянську політику щодо інтелігенції, репресії, прояви

дисидентського руху тощо [Фесик, 1997, с. 126-127]. У своїй історіографічній праці він відзначає одного з найкращих знавців визвольних рухів у новітній історії України – М. Прокопа, який є автором видань «Україна і українська політика Москви», а також «Анатомія українського руху опору» та ін. [Прокоп, 1956, 1974].

Зарубіжна історіографія українського визвольного руху представлена в цей час роботами Дж. Берча, Дж. Амстронга, К. Фармера, Е. Вільсона, Я. Білоцерковича та ін. Однією з перших праць по заявленій проблемі стала книга англійського дослідника Дж. Берча «Український національний рух в СРСР з 1956 року», яка вийшла друком у 1971 році. Автор, використовуючи досить невелику кількість джерел самвидаву, дає загальний аналіз опозиційного руху в Україні. У монографії він висвітлює діяльність підпільних організацій, таких як Українська Робітниче-Селянська Спілка та Український Національний Фронт [Birch, 1971]. Важливим для вивчення проблеми є дослідження І. Клейнера «Національні проблеми останньої імперії: національне питання в СРСР очима радянських дисидентів» (1978 р.) [Клейнер, 1978]. Серед зарубіжних авторів слід виділити дослідника із США Кенета Фармера, який в 1980 році видав книгу «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці». Виникнення опозиції він пов'язував з конфліктом духовних та ідеологічних цінностей у вирішенні національного питання, що виник між владою та «незгодними» [Farmer, 1980]. Низка публікацій науково-публіцистичного характеру, які надруковані в екзилі, розкривають окремі напрями українського руху опору в радянську добу, в тому числі й самостійницького напрямку. Серед них роботи І. Дзюби, В. Плюща, Р. Ільницького, І. Кандиби, О. Тихого та ін. [Дзюба, 1968; Плющ, 1973; Ільницький, 1973; Кандиба, 1983; Тихий, 1983].

Слід виділити роботу Л. Алексєєвої «Історія інакодумства в СРСР: новітній період», де системно виписано історію національних, релігійних та правозахисних рухів. Вперше ця книга була видана у США в 1984 році [Алексєєва, 1984]. Важливим фактором посиленого інтересу до України є створення у 1965 р. у США Українського історичного товариства (УІТ). В основу діяльності цієї інституції покладено концепцію М. Грушевського, що складала альтернативу радянській методології української історичної науки [Ковпак, 2016, с. 47-48].

Другий період історіографії проблеми охоплює 90-ті роки і є україноцентричним, досить плідним у вивченні опозиційного руху в цілому. Це є період розсекречення раніше заборонених архівних матеріалів, що дало змогу науковцям об'єктивно оцінити події 50-х – 60-х років, оприлюднити документи, вивчити проблеми, про які не можливо було говорити, а не то що їх досліджувати. Серед науковців цього періоду заслуговують на особливу увагу роботи В. Барана, Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Зайцева, Ю. Данилюка, О. Бажана та інших істориків, які акцентували увагу на дисидентському русі в Україні, а також його напрямках.

Так, у дослідженнях В. Барана вперше у вітчизняній історіографії розкривається цілісний процес еволюції тоталітарної системи в Україні у 50 – 80-х роках, де належне місце відводиться періоду 50-х – 60-х років та напрямкам опозиційного руху [Баран, 1992, 1996].

Прояви інакодумства в Україні, спротив існуючій політичній системі, прагнення до соціально-політичної свободи та незалежної держави досліджує Юрій

Курносов у монографії «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.)» [Курносов, 1994]. Однією з перших фундаментальних робіт по заявленій проблемі є також праця Георгія Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років» [Касьянов, 1995]. У центрі уваги автора – протистояння української інтелігенції тоталітарній системі, формування опозиції режиму, політичні течії в русі опору, значення «українського самвидаву» та ін. Грунтовними у вивченні опозиційного руху в Україні є праці дослідника доктора історичних наук, лауреата премії ім. Василя Стуса Анатолія Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», а також «Народ збурений», де розкрито історичні віхи національно-визвольного руху, створення та діяльність підпільних груп та організацій, проаналізовано їх програми та статuti, розкрито питання боротьби за незалежність і демократію проти тоталітаризму [Русначенко, 1998, 2002].

Окремим третім періодом історіографії проблеми слід вважати 2000 – 2023 рр., який є особливим щодо вивчення проблем українського національно-визвольного руху та самостійницького напрямку опозиційного руху. Цей період представлений роботами дослідників Ю. Данилюка та О. Бажана, Ю. Зайцева, І. Стасюка, Б. Захарова, Л. Ведмідь, Б. Христинича та ін.

Протягом вказаного періоду були захищені дисертаційні дослідження, де в контексті загального аналізу опозиційного руху важливе місце відводилось вивченню самостійницького напрямку опозиційного руху в 50–60-і роки.

Так, досить близькими за тематикою є наукові праці історика Івана Стасюка. У своєму дисертаційному дослідженні «Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 50-х – кінець 1980-х рр.) він глибоко вивчає діяльність нелегальних та легальних організаційних структур – груп, організацій, утворень, їх ідеї та програми, форми та методи боротьби українського народу за свої права [Стасюк, 2002]. У роботі має місце аналіз національної політики УРСР як складової імперії СРСР.

Основні періоди накопичення знань опозиційного руху в Україні у зазначений період містить дисертаційне дослідження Л. Ведмідь «Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ століття», яке було захищене в Київському національному університеті імені Т. Шевченка в 2006 році, а також низка її статей у наступні роки [Ведмідь, 2005, 2011, 2012].

Потужний науковий імпульс у вивченні проблеми несуть дослідження О. Бажана та Ю. Данилюка «Опозиція в Україні», де вивчаються основні етапи та тенденції українського національного руху в 50–80-і роки ХХ ст. [Бажан, Данилюк, 2000].

Певну новизну щодо вивчення нашої проблеми має робота В. Кафарського «Комунізм і український національно-визвольний рух» [Кафарський, 2002], а також дослідження Б.Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [Захаров, 2003]. Автор, висвітлюючи загальну історію дисидентського руху, його напрямів та течій, особливу увагу приділяє українському національному рухові, акцентуючи увагу на діяльності підпільних організацій цього часу.

Слід зауважити, що у новітній час надруковані енциклопедичні видання по проблемах дисидентського руху, де має місце ґрунтовна інформація по питанню самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні. Значну дослідницьку

роботу щодо його вивчення провели історики О. Бажан та О. Зінкевич [Бажан, 2004, 2013; Зінкевич, 2010].

Окремі наукові роботи українських авторів новітнього часу присвячені аналізу діяльності національних осередків заявленого періоду. Слід відзначити колективну працю, написану дослідниками Миколою Дубасем та Юрієм Зайцевим «Український Національний фронт: дослідження, документи, матеріали», а також «Українська загальнонародна організація: Український національний фронт-2: Дослідження, документи, матеріали», де містяться історичні довідки про діяльність підпільних організацій, окремі справи та матеріали життєпису підпільників [Бубас, Зайцев, 2000; Зайцев, 2005]. Зауважимо, що дослідник Ю.Зайцев у цілій низці робіт, починаючи з 90-х років, приділяв особливу увагу самостійницькому напрямку опозиційного руху в Україні та утвердженні ідеї державної незалежності, а особливо діяльності «Українського національного фронту» [Зайцев, 1995, 1997, 2007].

Привертає увагу істориків праця Богдана Христинича «На шляхах до волі. Підпільна Організація «Об'єднання» (1956 – 1959)». Робота написана на глибокій джерелознавчій базі (архівні документи СБУ у Львівській області, усні спогади учасників організації – К. Банацького, В. Бучковського, Я. Гасюка, Д. Жовтяка, В. Затварського, В. Леонюка та ін.) [Христинич, 2004].

Певну новизну у вивченні проблеми мають роботи сучасного дослідника Ярослава Секо, в яких розкривається діяльність нелегальних організацій УРСР у заявлений період. Він визначає місце підпільних організацій в структурі опозиційних суспільних рухів, вивчає «анатомію» підпільних організацій (кількість, регіони, політична стратегія боротьби, соціальні, вікові та освітні характеристики членів підпільних організацій) [Секо, 2012а, 2012б]. Особливу увагу автор приділив діяльності українських шістдесятників, розвитку цього руху та його трансформаційних змін, а також «самвидаву» [Секо, 2006, 2009, 2013, 2014].

В останні роки вивчення самостійницького напрямку опозиційного руху подається науковцями у контексті загального руху спротиву проти існуючого режиму в 50 – 60-і роки ХХ ст. [Гель, 2013; Попович, 2017; Сінченко, Стус, Фінберг, 2018].

Важливим тематичним напрямом вивчення проблеми є український «самвидав» та його витоки. Ґрунтовні праці по цій проблемі запропонували автори О. Обертас «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» (2010 р.), Я. Секо «Витоки українського самвидаву» (2015 р.), О. С. Спанатій «Український самвидав 1960 – 1980-х років: сегмент неперіодичних видань» (2018 р.). [Обертас, 2010; Секо, 2015; Спанатій, 2018].

Спонукає до подальшого вивчення нашої проблеми поява збірників документів, які підготовлені істориком В. М. Даниленком, а саме: «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): документи і матеріали», а також «Влада УРСР і закордонні українці (1950 – 1980-ті рр.): документи і матеріали». Запропоновані видання містять складові самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні, розкривають ідеологічне протиборство радянських спецслужб, партійно-державних органів УРСР проти закордонних українців, які боролись Словом, прагнули донести правду всьому світу про події на теренах України та вимріяли українську самостійність. [Даниленко, 2013, 2017].

Низка новітніх публікацій присвячена також політичній та культурно-освітній діяльності окремих учасників руху опору. Серед них роботи Н. Дзьомби «Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза», В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою», Б. Паски «Валентин Мороз: прапор українського дисидентства» [Дзьомба, 2013; Деревінський, 2016; Паска, 2018] та ін.

Вказані вище наукові праці певною мірою розкривають лише окремі складові проблеми самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні в 50 – 60-і роки, однак цілісного дослідження по заявленій проблемі до нині не існує.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивними чинниками, що вплинули на ментальність та національну свідомість населення України, а також на створення нових опозиційних груп та організацій в 50 – 60-і роки ХХ ст. є лібералізація та демократизація суспільно-політичного життя в Україні в період правління М. С. Хрущова, розвінчування «культу особи» на ХХ з'їзді КПРС у лютому 1956 року, реформи періоду «першої відлиги», а також антикомуністичні рухи в країнах Східної Європи (Угорщина, Польща, Чехословаччина).

Звісно, ці суспільно-політичні процеси дали поштовх пробудженню української молоді, появі цілої генерації нестандартно мислячої інтелігенції – шістдесятників, творчість яких сприяла розвитку української культури та духовності. Без сумніву, прогресивна інтелігенція в цей час зробила вагомий внесок у розвиток національної свідомості українців та національної ідеї в цілому. Шістдесятництво як культурницький рух української інтелігенції у подальшому трансформувалося у суспільно-політичний, тобто рух спротиву проти імперської політики центру, проти диктатури КПРС, рух, що мав ознаки ідейно-політичного протистояння та відкритої боротьби проти радянської неосталінської системи. Новатором спротиву ставала спочатку політично незаангажована, нестандартно мисляча інтелігенція, яка своєю творчістю зробила справжній прорив у заідеологізованій офіційній радянській культурі, внесла нове бачення та нове осмислення перспектив розвитку українського суспільства. Русло шістдесятництва другої половини 60-х років ХХ століття демонструвало справжню боротьбу за волю та свободу, а зброєю активістів українського спротиву стало Слово. В'ячеслав Чорновіл в 1966 році пише збірку «Правосуддя чи рецидиви терору», а в 1967 році «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» [Чорновіл, 1967, 2003]. У 1968 році Олесь Гончар відчує тиск та цькування з боку влади за роман «Собор», а Михайло Осадчий за книгу «Більмо» [Гончар, 1968; Осадчий, 1971]. Невдоволення та спротив влади викликало написане Валентином Морозом есе «Репортаж із заповідника імені Берії» (1967 р.) та Євгеном Сверстюком «Собор у риштованні» (1968 р.) [Мороз, 1968; Сверстюк, 1970]. Виникнення самвидаву стало опозиційним явищем до існуючого режиму, адже вище вказані роботи потрапляли на Захід та розкривали «справжнє обличчя» радянської дійсності, що, звісно, було небажаним для офіційної совєтської влади. Ще з 1965 року відбувалося внутрішнє розщеплення шістдесятників на «культурників» і «політиків», яке було притаманне руху цього часу. За висловом історика Я. Секо, саме тоді «сформувалися дві течії в межах націоналізаційної парадигми, з різними траєкторіями розвитку» [Секо, 2015, с. 207].

Деякі представники інтелігенції цього часу (для прикладу – Валентин Мороз) постійно перебували на радикальних позиціях щодо неосталінського режиму,

відстоювали ідею «повалення радянської влади в Україні та встановлення самостійної влади...» [Паска, 2018, с. 46].

У 50 – 60-і роки советська влада активно «відточує» тоталітарну репресивно-каральну систему. Так, 12 березня 1954 року утворено Комітет державної безпеки (КДБ); 28 грудня 1960 року вдосконалено «реформування» Кримінального кодексу УРСР; 26 липня 1961 року затверджено положення «Про виправно-трудова колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ УРСР, а 17 липня 1967 року утворено п'яте управління КДБ для боротьби з ідеологічними диверсіями. Упродовж 1967 – 1971 рр. у структурі КДБ при Раді Міністрів УРСР діє окремий 6-й відділ науково-дослідницької роботи. Його друге відділення розробляло «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». Це були практичні заходи, свого роду відповідь влади та партії на спротив та боротьбу українців проти державної влади. Ці новостворені інституції мали чіткі вказівки щодо «роботи» з ворожим елементом, а також реалізації секретних інструкцій.

Нині відомо, що українських політв'язнів повоєнної доби влада ділила на відповідні категорії: учасники національного підпілля і збройної боротьби (ОУН, УПА, УНРА та ін.), а також національно свідомі українська інтелігенція, молодь, священство, робітництво, які брали участь в українському культурному житті. Однак, насправді, всі вони були типовим зразком політв'язня і різниці між ними не було. Саме такий підхід влада використовувала і до «нової генерації», осуджених у 50 – 60-і роки. Це були ті, хто після амністії 1957 року активізували свою діяльність, а потім знову були ув'язнені. До «чорного списку» потрапила молодь, яка створювала підпільні чи напівлегальні організації, а також інтелігенція, яка «творила» самвидав чи ставала на захист репресованих – всі вони підлягали осудженню за статтею 62. Ефективність роботи засвідчують дані, наведені істориком А. Русначенком, який стверджує, що протягом 1954 – 1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 націоналістичних та антирадянських угруповань, а за антирадянську діяльність до суду віддали 1879 осіб, профілактикою обійшлися ще 1300 [Русначенко, 1998, с. 97].

Свідомі українці в цей період, не маючи можливостей відкрито боротися за самостійність та незалежність своєї держави з пануючим тоталітарним режимом в УРСР, змушені були вести підпільну діяльність. Ця боротьба об'єднувала та консолідувала різні верстви населення – інтелігенцію, робітництво, студентство, селянство у напрямі до волі та незалежності як особистості, так і держави в цілому. Нові нелегальні групи та організації спиралися на організаційні та ідеологічні засади українських націоналістів, а поряд з прихильниками збройного методу здобуття національної свободи з'являлися прибічники ненасильницького шляху її досягнення [Лук'яненко, 1994, с. 17-21].

Перші організації опозиційного руху утворили активісти ОУН та УПА, котрі у середині 1950-х років після припинення збройної боротьби займались пошуком нових методів та засобів протистояння офіційній владі. Деякий час вони активно намагались продовжити підпільну роботу. Однак, вже наприкінці 1950-х років, в умовах лібералізації суспільних процесів, розпочався новий етап опозиційного руху, де поєднувались підпільні та легальні методи діяльності.

Головним із них вважалася пропаганда реалізації статті Конституції СРСР та УРСР про право виходу України зі складу Радянського Союзу.

На цей час самостійницький напрям боротьби мав дві течії, які суттєво різнилися між собою. Першу течію представляли організації, які орієнтувалися на руйнування комуністичної моделі суспільства. Друга течія сповідувала традиції націонал-комунізму, прагнула у самостійній Україні будувати комуністичне суспільство, очищене від сталінсько-тоталітарних деформацій. Прикладом такого підходу є створення та діяльність Української Робітниче-Селянської Спілки (1959 – 1961 рр.), яка, була започаткована двома молодими юристами – Левком Лук'яненком та Іваном Кандибою.

Особливого значення набуває діяльність українського підпілля в 1954 – 1964 рр., яке представлено різними регіонами України. Заслуговує особливої уваги стаття дослідника Я. Секо «Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика», де за його підрахунками протягом цього часу в Україні діяло 68 підпільних груп та організацій [Секо, 2012, с. 117-122].

Аналіз запропонованих автором інформаційних таблиць переконує, що націоналістичні організації набули поширення переважно в західних областях України. Найбільше їх було у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де їх члени сповідували інтегральний націоналізм, тоді як демократично-соціалістичні та націонал-комуністичні ідеї мали місце в решті областей України. Інформаційно-статистичний матеріал у вказаній вище статті переконує також в тому, що пік їх організаційного становлення та активної діяльності припадає саме на 50 – 60-і роки ХХ ст.

Назви підпільних організацій засвідчують політичну орієнтацію та вподобання їх членів. Так, традицію національно-визвольного руху ОУН та УПА продовжили «Юнацька підпільна організація ім. Є. Коновальця», «Юнак УПА» («Юнацтво УПА»), «Кричильська молодіжна ОУН», «Українська націоналістична організація ім. С. Бандери» та ін. Ці організації в основу своєї політичної стратегії ставили питання досягнення самостійності Української держави. На середину 50-х років після розгрому мережі ОУН та УПА ідея протистояння владі не зникла, змінилась лише тактика та методи боротьби – від «старого» національного підпілля до «перехідних» груп, для яких притаманне поєднання збройного опору та пропагандистських методів боротьби [Корнейко, 1999].

Цікаву думку висловив з цього приводу дисидент Валентин Мороз у роботі «Шестидесяті роки в Україні». Він вказує, що «на початку «хрущовської відлиги» вони ще стояли на фундаменті підпілля сталінських часів, застосовуючи і тактику, і мову підпільних оунівських видань», поширювали літературу часів ОУН–УПА, а з іншої сторони «вони вже репрезентували нову реальність» [Мороз, 2012].

Поряд з попередніми групами та організаціями, що мали радикальний характер, існували та пропагували своє бачення модернізації політичної системи та політичного керівництва в УРСР «Українська соціалістична демократична партія», «Українська робітниче-селянська спілка», «Демократичний союз соціалістів», «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей», «Партія народних комуністів», «Ідеальна Комуністична партія Радянського Союзу» тощо. У програмах цих нових структур утверджувалась наступна ідея – тоталітарний режим в Україні має бути замінений народним соціалізмом, в основу якого і закладалися принципи самостійності та народовладдя, соціальної справедливості та свободи.

У 50 – 60-ті роки ХХ ст. у м. Києві також існували підпільні організації. Так, з 1956 року тут діє група Мар'яна (Б. Мар'ян, В. Дамаскін, І. Пашков, Г. Хоменко), ідеологічною основою якої заявлено демократичний соціалізм. Протягом 1968 – 1969 рр. в столиці діє Національно-визвольна партія пролетаріату України, що сповідує націонал-комуністичну ідеологію (А. Коробань). Ще на початку 60-х років ХХ ст. тут існує організація «Платформа єдиного революційного фронту», в основу якої покладено демократичну ідеологію, а в 1971 році – Українська національна комуністична партія на засадах націонал-комунізму (В. Рубан) [Секо, 2012, с. 117-128]. Окремої організації, яка б чітко визначала самостійницькі теоретичні засади розвитку України, у столиці не виявлено.

У 50 – 60-і роки ХХ ст. серед впливових груп та організацій самостійницького напрямку слід відзначити Об'єднану партію визволення України (1953 – 1958 рр.), «Об'єднання», (1956 – 1959 рр.), Український Національний Комітет (1957 – 1961 рр.), Український національний фронт (1964 – 1967 рр.) та ін.

Найбільш масовими організаціями в 50-і роки виступають група «Об'єднання», що нараховує 92 особи, Український національний фронт-2 (УНФ-2) кількісно охоплює 68 осіб, Український національний фронт (УНФ) – 65 осіб, Український національний комітет – 25 осіб, Український національно-визвольний фронт – 18. Решта – це малочисельні групи від 10 до однієї особи [Секо, 2012, с. 124-128]

Яскравим представником самостійницької течії руху опору в 50-і роки є вказана вище підпільна організація «Об'єднання», яка була створена українськими політв'язнями в Інті (Комі АРСР) у травні 1956 року. До її складу входили молоді люди, які працювали на вугільних шахтах і щойно звільнилися з таборів, де відбували термін від 3 до 6 років за зв'язок з оунівським підпіллям. У березні 1956 року відбулися збори ініціаторів підпілля за участю Я. Гасюка, В. Затварського, Б. Христинича, В. Леонюка, Б. Стефанюка, Я. Кобилецького та ін. На початку червня на установчих зборах організації було прийнято програму й статут та затверджено назву «Об'єднання». Провідником організації було обрано Я. Гасюка, заступниками – В. Леонюка та Я. Кобицького, референтами пропаганди – Б. Христовича та В. Затварського. Члени організації прийняли складену Я. Гасюком присягу на вірність нації та ідеї незалежності України [Захаров, 2003, с. 62].

У Програмі цієї організації зазначалося, що вона реалізує програму ОУН із врахуванням внутрішнього та зовнішнього становища, згуртування революційного елементу в межах та поза межами України. Стратегічними завданнями її було поширити діяльність організації на східні терени України, дотримуючись суворої дисципліни та конспірації [Христич, 2004, с. 10]. Організація проводила активну агітаційно-пропагандистську діяльність. Видавався журнал «Відгомін», збірка поезій політв'язнів «Літературне заслання» та ін. Центром організації залишалося місто Інта, але організація поширювала свою діяльність і на теренах України. Члени «Об'єднання» виїздили в українські області, створювали там осередки, налагоджували кореспондентську мережу для поширення листівок, вели агітацію. Організацією протягом 1957 – 1959 рр. випускалось 13 назв листівок. Зауважимо, що її осередки діяли у Львівській, Рівненській, Кіровоградській та Полтавській областях [Захаров, 2003; Христич, 2004].

Організація «Об'єднання» вважала себе складовою частиною ОУН, про що було заявлено у першій частині Статуту. У другій частині йшлося про організаційну структуру та про те, що кожен член присягає на вірність «Об'єднанню», на вірність ідеям українського націоналізму і несе відповідальність за зраду – смерть [Христич, 2004, с. 33].

На сторінках видань були надруковані переконливі слова: «Тільки самостійність зліквідує на Україні нужду та духовний застій, створить умови для розквіту української нації» і члени «Об'єднання» виступають «за Українську Самостійну державу, бо тільки вона може забезпечити умови розвитку матеріальних і духовних сил українського народу» [Христич, 2004, с. 5-11].

Ці погляди членів організації влада розцінила як ворожі і вже влітку 1959 року відбулися арешти членів «Об'єднання», які в переважній більшості були засуджені від 7 до 12 років робіт у виправно – трудовій колонії.

У 1956 році у Львові було створено українську підпільну націоналістичну організацію – Український Національний Комітет (УНК), який очолили Іван Коваль та Богдан Грицишин. На 1958 рік організація нараховувала не менше 57 активних членів, в основному молодих робітників різних підприємств. Ця організація зайняла радикальні позиції боротьби і за мету ставила здобуття повної національної незалежності України, створення національної армії, проведення правової та економічної реформ. Радикалізм її проявлявся і в тому, що у складі майбутнього українського уряду мали бути лише етнічні українці. В окремих районах Львівської області були створені осередки, що на цей час мали кошти, посвідчення, друкарню, збирали зброю та мали намір організувати збройне повстання. Однак з 19.07.59 року почалися арешти членів цієї організації. До суду було притягнуто 20 чоловік. Керівники були засуджені до смертної кари, а 15 осіб отримали 15 років ув'язнення [Зінкевич, 2010].

На початку 1961 року в селі Солуків Долинського району Івано-Франківської області була створена Українська загальнонародна організація (УЗНО) під керівництвом спочатку Г. Диндина, а потім М. Крайника (має назву Український національний фронт-2) [Зайцев, 2005]. Організація діяла активно протягом 60–70-х років ХХ ст., не пропагуючи та не використовуючи радикальні методи боротьби. Ставила за мету здобуття незалежності України шляхом всенародного референдуму. Члени організації вели активну видавничу роботу – самвидав «Прозріння», «Інформаційний бюлетень», чотири номери машинописного журналу «Український вісник», розповсюджували видання ОУН та УПА, заборонені видання з історії України. Членство складало в різні періоди від 50 до 200 осіб.

Заслуговує особливої уваги діяльність Ходорівської групи – української підпільної групи мешканців м. Ходорова Львівської області. Виникла вона в 1958 році, а організаторами її стали колишній вояк УПА – Ф. Проців та Ф. Дронь, який мав причетність до діяльності ОУН ще в повоєнний час. Члени групи проводили антирадянську пропаганду, поширювали листівки, вивішували національні прапори, проводили організаційні зібрання щодо придбання зброї та поповнення рядів групи. У грудні 1961 року вона була викрита й арештовані всі члени товариства. Очільника Ф. Проціва було засуджено до смертної кари, Ф. Дроня – на 15 років. М. Ханос, Й. Нагребний – отримали 12 років, І. Щербницький та В. Капітоненко – відповідно 10 та 8 років таборів суворого режиму [Зінкевич, 2010, с. 691].

У 60-і роки ідею «Об'єднання» продовжила нова підпільна організація націоналістичного спрямування – Український Національний Фронт, створена у вересні 1964 року. Вона прагнула реалізувати національну ідею мирними засобами, ліквідувавши монополію партії КПРС та домогтися незалежності України шляхом створення політичної організації, здатної піднести свідомість народу [Квецко, 1996, с. 46]. Засновником УНФ став Дмитро Квецко – учитель історії з Волинського району Івано-Франківської області.

У програмному документі УНФ «Проголошення Українського Національного Фронту» розкрита мотивація його створення, а саме: «Україна повинна бути вільною і незалежною: вона повинна користуватись всіма правами суверенної держави. Для керівництва визвольними акціями і організації народних сил створюється Український Національний фронт. У програмних вимогах УНФ вказується на те, що «колонізатори, додаючи до українського націоналізму епітет «буржуазний», приписують йому всі смертні гріхи. Але якщо прагнення до визволення вважати злочином, то тоді всі вільні народи, в тому числі й російський, а також ті, які визволяються, – злочинці і їх місце на лаві підсудних. Український націоналізм – це вимога національного суверенітету, державності для нації, яка по праву повинна її мати...» Важливими складовими програми є «відокремлення України від Росії. Створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами» [Русначенко, 1998, с. 417-429].

Організація видавала журнал «Воля і Батьківщина» (вийшло 16 номерів – прим. авт.), де надруковані матеріали політичної стратегії боротьби. У виданні за квітень 1965 року «За право народу» утверджується вимога українського народу на самостійність та незалежність, адже ще Ленін проголосив право народів Російської імперії самовизначитись, відокремитись і створити самостійні держави і український народ хоче скористатись цим правом. Окрім того, в статті 4 Основного закону СРСР записано: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу». То чому Україна не може вийти з СРСР і утворити самостійну державу? СРСР мусить розпастися, адже вона не виправдала тих надій, що на нього покладалися з моменту створення. Суверенність тут замінено неволею, рівність – колоніальним визиском, право – насильством, закон – сваволею, свободу – тиранією» [Дубас, Зайцев, 2000, с. 19]. У виданні за червень 1965 року в програмному документі «За остаточне вирішення української проблеми» пропагуються важливі напрямки боротьби – «повалити найбільшого й найстрашнішого ворога людства – советський імперіалізм, російський колоніалізм, великодержавний шовінізм і партійний бандитизм» [Дубас, Зайцев, 2000, с. 205].

На цей час до організації увійшло близько 150 осіб. Вони вели роботу в Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, а також в Кіровоградській та Луганській областях.

Отже, Український Національний Фронт бачив Україну самостійною та незалежною державою, яка за формою та назвою мала бути Народна Республіка Україна. Члени підпільної організації вважали себе ідейними спадкоємцями ОУН, прагнули озброїти український народ ідеями націоналізму, розповсюджували підпільні публікації ОУН (знайдено літературу ОУН за 1947 – 1948 рр.) та Української Головної Визвольної Ради в різних областях України. Організація

визнавала революційний шлях боротьби за незалежність, проголошуючи себе послідовниками ОУН [Програмні документи, 1996].

У квітні 1966 року члени організації поширили і надіслали «Меморандум УНФ» XXIII з'їздові КПРС, в якому заявлено протест проти репресій щодо української інтелігенції, проти суцільної русифікації, ставилися вимоги повернути примусово депортованих на рідну землю. На початку 1967 року органами КДБ було викрито організацію, однак чимала кількість її залишалася не виявленою. Свідченням цьому є подальша діяльність «УНФ-2» на чолі з М. Країник та молодіжного УНФ (З. Попадюк, Я. Микитко).

Традиції Українського Національного Фронту продовжить на початку 70-х років українська підпільна група в м. Самборі Львівської області –Український Національно-Визвольний Фронт (УНВФ), яку очолить вказаний вище З. Попадюк, студент – філолог Львівського університету.

Діяльність цих організацій – яскравий приклад успадкування ідей українського націоналізму та визвольної боротьби українського народу, що мали безперервний характер та живучість національної традиції.

Певну особливість діяльності та стратегії боротьби за самостійництво мали і представники південно-східних та центральних регіонів України. Події радянізації та уніфікації західноукраїнських земель в 1939 році, а потім повоєнної доби, організація та діяльність похідних груп ОУН на теренах всієї України після проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 року, насильницьке переселення українців у східні та південні області України з метою ізоляції націоналістичних елементів змінила етнічний склад та політичні вподобання населення цих регіонів. Так, в першій половині 60-х років ХХ ст. на території Миколаївської області перебувало понад 450 вихідців із західних областей України, 300 із яких відбували покарання за оунівську діяльність та були родичами репресованих у минулі роки. Серед них було виявлено 100 чоловік, які мали зброю та виношували плани подальшої боротьби [Реабілітовані, 2007, с. 34]. Поширенню націоналістичних ідей серед молоді сприяло те, що у східних областях України мешкали українці, які прибули із Польщі та західних областей УРСР і добре знали про боротьбу ОУН і УПА. Тисячі їх працювали в східних областях у вугільній, металургійній та хімічній промисловості. Питанню боротьби на теренах східної України ще в 1950 році приділяв особливу увагу очільник УПА Роман Шухевич. До створення підпільної бази у регіонах залучалися також старі кадри підпілля з часів німецької окупації, антирадянськи налаштовані місцеві жителі, промислові робітники, студенти з Галичини та Волині, переселенці із Закарпаття.

У 1956 – 1959 рр. на Донбасі почала діяти таємна робітнича організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Членами гуртка активно обговорювались та організовувались виступи проти монополії КПРС на владу, за проведення демократичних виборів, наділення селян землею. Тут вела активну роботу ОУН, очільником якої був Євген Стахів, а благословив його на цю справу Василь Кук. У регіоні Донецька в 50 – 60-і роки діяли групи під назвою «Боротьба за звільнення України» та «Група з Горлівки», що сповідували інтегральний соціалізм, а також підпільний центр «Свобода» (демократична ідеологія). У 60-і роки підпільні групи в південно-східній Україні, що сповідували націонал-комунізм та демократичний соціалізм, мали місце майже у всіх областях: 1961 р. – Ленінська

Комуністична партія Радянського союзу (Харків); 1962 р. – Група Григорія Гайового (Ворошиловградська область); 1960 – 1962 рр. – група Володимира Савченка (Запорізька обл.); 1962 – 1964 рр. – Демократичний союз соціалістів (Одеська обл.); 1964 р. – Вісник свободи України (Херсон); 1969 р. – «Боротьба за громадянську справедливість» (Миколаїв) та ін.

Окремий напрям самостійництва в 50–60-і роки ХХ ст. представляла також українська діаспора, що мала вагомий вплив на процес відновлення державної незалежності України. Нині проблемі відновлення самостійного розвитку України присвячено цікаві напрацювання сучасних дослідників О. Панченко, С. Вдовенко, А. Попок, Ю. Недужко, О. Мацука [Панченко, 2003; Вдовенко, 2004; Мацук, 2005; Попок, 2007; Недужко, 2007, 2009;] та ін.

Велике значення для виборювання незалежності України мала українська політична еміграція. Закордонне українство переймалося долею своєї Батьківщини та продовжувало політичну діяльність через окремі інституції українських національно-державницьких сил в еміграції, які прагнули консолідуватися в боротьбі за державну незалежність України. Важлива роль у згуртуванні українства належала Українській Національній Раді та Державному Центру УНР в екзилі. Значний вплив на самостійництво мала Організація Українських Націоналістів за кордоном. У лютому 1954 року в силу ідейно-програмних розходжень відбувся розкол в ОУН (б) за кордоном, а з 1956 року вона прийняла нову назву – ОУН (з) та обрала головою Л. Ребета. Після його вбивства в 1957 році очільником організації став Р. Ільницький, а потім Б. Кордюк. Організація проводила активну політичну та видавничу діяльність, адже більшість дослідників були безпосередніми учасниками визвольного руху в минулі роки [Зінкевич, 2010, с. 478]. Важливим напрямом діяльності політичної еміграції стала консолідація всіх емігрантських сил, що була спрямована на досягнення незалежності України [Мороз, 1980, с. 37-38].

Утвердженню національної ідеї та самостійного розвитку України також сприяла науково-культурницька українська еміграція. У своїх роботах науковці висвітлювали правдиву історію України, переслідування та злочини радянської влади, репресії та голодомори в УРСР. Їх видання пробуджували свідомість українців та об'єднували всіх небайдужих у напрямі відродження державної незалежності України. Різними шляхами до України потрапляли матеріали «тамвидаву» – матеріали з видань «Смолоскип», «Сучасність», «Українське слово», «Визвольний шлях», «Український самостійник» та ін. Водночас у закордонних виданнях друкувались матеріали «самвидаву». Українська творча та політична еміграція всіляко розвінчувала тоталітарну сутність радянської системи, культурні та релігійні утиски українців. Прикладом цьому може слугувати творчість Юрія Лавриненка – емігранта, видатного громадського та культурного діяча. Основною справою життя Ю. Лавріненка (псевдонім Юрій Дивнич) і до нині вважають його відому антологію «Розстріляне відродження», видану 1959 року в Парижі, що дало назву цілому періоду історії України. Однак важливим напрямком його діяльності є розвінчування тоталітарної радянської системи через передачі радіо «Свобода», які транслювалися в Україні в 60-і роки. Серія його передач під назвою «Літературний світ», яка знайдена у його архіві, нині надрукована й містить цікаву інформацію про дисидентство в Україні, прагнення українців до незалежності [Лавріненко, 2013].

Активну діяльність у захисті прав свого народу вів Іван Багряний як громадсько-політичний та літературний діяч, політична публіцистика якого нараховує понад 200 робіт, де розкриті важливі питання долі українців на теренах імперії СРСР, репатріації повоєнної доби, консолідації української еміграції в екзилі для боротьби за вільну Велику Україну [Багряний, 2006].

На думку автора, цей науковий напрям до нині залишається недостатньо вивченим, а значить перспективним. Потребують наукового дослідження біографії окремих персоналій – членів уряду УНР в екзилі, Української Головної Визвольної Ради, ОУН (з), представників української політичної та культурницької еміграції у 50 – 60-і роки ХХ ст. До нині глибоко не вивчено вплив української політичної еміграції на дисидентство в Україні. Перспективною має стати проблема «Самостійницька ідея в Україні: аналіз зарубіжної історіографії», «Консолідація та конфронтація українських політичних сил в еміграції», «Ідеї самостійництва України у творчості політичних та культурних діячів в екзилі» тощо. Потребує оцінки внесок окремих структур у напрямку збереження та розвитку української національної ідеї, мови та культури (Об'єднання Демократичної Української Молоді (ОДУМ), Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих Українців з-під Советів (ДОБРУС), Союз Українців-Жертв Російсько-комуністичного Терору (СУЖЕРО), Легіон ім. Симона Петлюри, Товариство Одумівських Приятелів (ТОП), Фундація ім. Івана Багряного тощо).

Висновки. Опрацювання наукових видань та джерел, а також біографістики по проблемі опозиційності та самостійництва в Україні дозволили зробити наступні висновки:

I. До нині існує проблема термінології у вивченні руху опору в Україні, в тому числі – в 50 – 60-і роки ХХ ст. У сучасних виданнях мають місце різні трактування опозиційного руху в Україні в цілому, а також його самостійницького напрямку: національно-демократичний, національно-визвольний, національний, національно-патріотичний. Цю тенденцію підмічає дослідник В. Р. Цап'юк у роботі «Особливості історіографії дисидентського руху в Україні в 1950 – 1980-і рр.» [Цап'юк, 2020]. Звісно, найрадикальнішим та найбільш переслідуваним напрямком був самостійницький, адже в умовах радянського тоталітаризму його представники боролись за найважливішу мету – проголошення та утвердження державної незалежності України.

II. Більшість авторів публікацій по проблемах опозиційності в 50 – 60-і роки і до нині пов'язують самостійницький напрям опозиційного руху в Україні лише з діяльністю підпільних груп та організацій. На нашу думку, цей напрям має *три важливі складові*, що, з одного боку, впливали на боротьбу з радянським тоталітаризмом, а з іншого – сприяли збереженню національної ідеї, демонструючи поступ до державної самостійності. *Основна з цих складових* – це дійсно підпільна діяльність груп та організацій в 50 – 60-і роки ХХ століття, період, що засвідчує найбільшу їх кількість особливо в західних областях України. Напрями їх діяльності та стратегія боротьби різні, але об'єднуючим фактором є завоювання демократії та свободи, ліквідація радянського тоталітаризму та організація всіх сил на боротьбу за утворення самостійної незалежної України. *Другою складовою* самостійництва є трансформаційний вектор розвитку – від «культурного» шістдесятництва» до політичного, де в подальшому ідея незалежного самостійного розвитку України в

переважній більшості ставала основою спротиву існуючій тоталітарній системі імперії СРСР. Це проявилось не тільки в самвидаві, але й у створенні стійких груп активно діючих однодумців, які в майбутньому влилися в русло політичної опозиції до існуючої влади [Юрій, Александрієць, 2018, с. 51-60].

Третьою складовою є екзильний самостійницький напрям боротьби української науково-культурної та політичної еміграції на теренах Західної Європи, Канади та Америки за незалежну українську державу. Українці, перебуваючи на теренах інших країн світу, зробили вагомий внесок у національну справу – «оголили» заборонені теми тоталітаризму, ліквідували завісу радянських злочинів, консолідувались у національні групи та організації, підтримували зв'язки з дисидентами України та інших союзних республік, допомагаючи їм у видавничій справі, збереженні української мови, традицій, української самобутності. Значна кількість патріотів-українців, видатних релігійних та культурних діячів заповідали навіть повернення їх творчого надбання на рідну землю, коли держава стане незалежною: для прикладу – І. І. Огієнко (митрополит Іларіон). А більшість з тих українців, хто з різних причин перебували у еміграції, виношували велику мрію – повернення на рідну Україну, в незалежну та самостійну державу.

50 – 60-і роки ХХ століття стали роками першої хрущовської відлиги, роками деєсталінізації та лібералізації, реформ, політичних метаморфоз, а водночас появи феномену шістдесятництва та нових політичних структур – підпільних груп та організацій, які продовжили національну українську традицію боротьби за незалежність та самостійність України. Їх очільниками ставали члени ОУН та вояки УПА, Української Головної Визвольної Ради, які пройшли війну та сталінські табори, а також патріотично налаштована молодь, яка продовжила боротьбу за вільну Україну. Аналіз діяльності підпільних груп та організацій цього часу є свідченням того, що національний самостійницький рух охоплював територію всієї України, а також всі верстви населення, представників всіх національностей, для яких воля, свобода та незалежність складали основне кредо їх життя. В свою чергу, представники передового українства діаспори посилювали руйнацію радянської ідеології та в цілому тоталітарної системи СРСР. Історичний поступ до незалежності продовжили представники опозиційного руху в 70 – 80-і роки ХХ ст., використавши всі можливі форми боротьби проти московської тиранії попередніх років.

Нині, в умовах широкомасштабної російсько-української війни 2014 – 2023 рр., патріоти України формують власну концепцію національно-визвольної боротьби, яка проявляється в пошуках нових методів та засобів нищення ворога, поєднанні легальних та підпільних форм діяльності, активізації ідейно-пропагандистської роботи, організації руху спротиву, підготовці високопрофесійних та національно свідомих воїнів, здатних іти на самопожертву за вільну Україну. В нових умовах сучасної війни з Росією українство консолідується як нація, продовжуючи національну традицію боротьби за самостійність та територіальну цілісність України.

Список використаних джерел та літератури

Birch I., 1971. *The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956*. London: Ukrainian Information Service, 48 p.

Farmer K., 1980. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Hague-Boston: London: Martin Nijhoff Publishers; 241 p.

- Алексеева Л., 1984. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. Benson: Khronika Press, 427 с.
- Багрянний І. П., 2006. *Публіцистика: доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе*. Київ: Смолоскип, 854 с.
- Бажан О. Г., 2004. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова думка, Т. 2, 518 с.
- Бажан О. Г., 2013. Шістдесятництво. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова думка, Т. 10, 688 с.
- Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., 2000. *Опозиція в Україні: (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край, 616 с.
- Баран В., 1992. *Україна після Сталіна. Нарис Історії 1953–1985 рр.* Львів: М.П.«Свобода», 123 с.
- Баран В., 1996. *Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів: НАН України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 445 с.
- Вдовенко С., 2004. *Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини*. Чернівці: ЧДТУ, 209 с.
- Ведмідь Л. А., 2005. *Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття*: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка, 220 с.
- Ведмідь Л. А., 2012. Опозиційний рух в Україні другої половини 1950-х-середни 80-х рр. вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 20, 354-361.
- Ведмідь Л., 2011. Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини XX ст.: вітчизняна історіографія і національна пам'ять. *Національна та історична пам'ять*, 1, 271-282.
- Гель І., 2013. *Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття*. Львів: Часопис, 392 с.
- Гончар О., 1968. *Собор*. Київ: Дніпро, 240 с.
- Даниленко В. М., упоряд., 2013. *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали*. Київ: Смолоскип, 732 с.
- Даниленко В., упоряд., 2017. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): документи і матеріали*. Київ: Смолоскип, 649 с.
- Деревінський В. 2016. *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват, 496 с.
- Дзьомба Н., 2013. Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 38, 19-21.
- Дзюба І., 1968. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Мюнхен: Сучасність, 262 с.
- Дубас. М., Зайцев Ю., упоряд., 2000. *Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 680 с.
- Зайцев Ю., 1995. Український національний фронт у русі опору 60-х років. *Воля і Батьківщина*, 1 (17), 5-22.
- Зайцев Ю., 1997. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 3–4, 242-254.
- Зайцев Ю., 2007. Український Національний Фронт у боротьбі за волю України. *Воля і Батьківщина*, 1–2 (25–26/41–42), 19-57.
- Зайцев Ю., упоряд., 2005. *Українська загальнонародна організація (Український національний фронт-2): дослідження, документи, матеріали*. Львів: Афіша, 705 с.
- Захаров Б., 2003. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144 с.
- Зінкевич О., ред., 2010. *Рух опору в Україні 1960-1990: енциклопедичний довідник*. Київ: Смолоскип, 804 с.
- Ільницький Р., 1973. Стан і перспективи визвольної справи в Україні. *Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки*, 2, 48-86.
- Кандиба І., 1983. Першому секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: у 3-х т.*, 3, 166-174.
- Касьянов Г., 1995. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 роках*. Київ: Либідь, 224 с.

- Кафарський В., 2002. *Комунізм і український національно-визвольний рух*. Івано-Франківськ, 832 с.
- Квечко Д., 1996. Як появилися назви УНФ і його підпільного часопису. *Воля і Батьківщина*, 2(19), 45-46.
- Клейнер І., 1978. *Національні проблеми останньої імперії: національне питання в СРСР очима радянських дисидентів*. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 406 с.
- Ковпак В. А., 2016. *Смислова матриця національної інформаційно-комунікаційної діяльності післявоєнної української еміграції*. Запоріжжя: КПУ, 380 с.
- Корнейко А. О., 1999. *Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей)*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк: Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки, 173 с.
- Курносів Ю. Ю., 1994. *Інакомислення в Україні (60-ті-перша половина 80-х років ХХ ст.)*. Київ: Ін-т історії України, 232 с.
- Лаврінченко Ю., 2013. *Літературний світ: передачі на радіо «Свобода»*. Київ: Твім інтер, 774с.
- Лук'яненко Л. Г., 1994. *Не дам загинуть Україні!* Київ: Софія, 510 с.
- Мацука О., 2005. Розвиток націоналістичного руху за кордоном з кінця 40-х рр. по кінець 80-х рр. ХХ ст. *Політономія*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/nvuer>
- Мороз В., 1968. *Репортаж із заповідника імені Берії*. Мюнхен: Сучасність, 45 с.
- Мороз В., 1980. *Тверді мелодії*. Клівленд: Анабазис, 202 с.
- Мороз В., 2012. Шестидесяті роки в Україні. *Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей* [Електронний ресурс] : <https://museum.khpg.org/1338902609>
- Недужко Ю. В., 2007. *Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 90 с.
- Недужко Ю. В., 2009. *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 618 с.
- Обертас О., 2010. *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*. Київ: Смолоскип, 300 с.
- Осадчий М., 1971. *Більмо: автобіографічний нарис*. Париж: Українське видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 204 с.
- Панченко О., 2003. *Організація українських націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення*. Гадяч: Видавництво «Гадяч», 466 с.
- Паска Б. В., 2018. *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*. Івано-Франківськ: Фоліант, 366 с.
- Плющ В., 1973. *Боротьба за Українську державу під советською владою*. Лондон: Українська видавнича спілка, 125 с.
- Попович О., 2017. Український визвольний рух середини ХХ століття: державна комемораційна політика (2005–2014). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 29, 545-554.
- Попок А., 2007. *Закордонне українство як об'єкт державної політики*. Київ: Альтерпрес, 227 с.
- Програмні документи Українського Національного Фронту: Тактика Українського Національного Фронту. 1996. *Воля і Батьківщина*, 1, 43-55.
- Прокоп М., 1956. *Україна і українська політика Москви*. Мюнхен: Сучасна Україна, 176 с.
- Прокоп М., 1974. Анатомія українського руху опору. *Сучасність*, 7-8 (163-164). 139-150.
- Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга третя*. 2007. Київ- Миколаїв: Світогляд, 655 с.
- Русначенко А., 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 720 с.
- Русначенко А., 2002. *Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках*. Київ: Пульсари, 518 с.
- Сверстюк Є., 1970. *Собор у риштованні*. Париж-Балімор: Перша українська друкарня у Франції, 173 с.
- Секо Я. 2015. Витоки українського самвидаву. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 9, 73-79.

- Секо Я., 2006. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 17-27.
- Секо Я., 2009. Ідея соборності України в діяльності шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 211-217.
- Секо Я., 2012а. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 10, 112-129.
- Секо Я., 2012б. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.: загальна характеристика. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 107-117.
- Секо Я., 2013. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 11, 28-40.
- Секо Я., 2014. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 1, 128-133.
- Секо Я., 2015. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 15, 198-210.
- Сінченко О., Стус Д., Фінберг Л., 2018. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ: Дух і Літера, 656 с.
- Спанатій О. С., 2018. *Український самвидав 1960–1980-х років: сегмент неперіодичних видань*: автореф. дис. ... канд. наук соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 20 с.
- Стасюк І. Б., 2002. *Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів: Національний ун-т «Львівська політехніка», 226 с.
- Тихий О., Романюк В., 1983. Позиції українських політв'язнів. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: у 3-х т.*, 3, 320-327.
- Фесик О. В., 1997. Західна історіографія про рух опору в УРСР в середині 50-х – 1980-х рр.) *Записки історичного факультету*, 5, 126-131.
- Христич Б., 2004. *На шляхах до волі. Підпільна організація «Об'єднання» (1956–1959)*. Львів: ЛНУ, 416 с.
- Цап'юк В. Р., 2020. Особливості історіографії дисидентського руху в Україні в 1950–1980-і рр. *Проблеми політичної історії України*, 15, 224-232.
- Чорновіл В. М., 2003. *Твори*: в 10 т. Київ: Смолоскип, Т. 2, 903 с.
- Чорновіл В. М., уклад., 1967. *Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)*. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 336 с.
- Юрій М., Алексівець Л., 2018. Хрущовська «відлига» як відновлення самоідентифікації українського народу. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 21, 51-60.

References

- Alekseeva, L., 1984. *Ystoryia inakomyshlyia v SSSR: noveishyi peryod [History of dissent in the USSR: the newest period]*. Benson: Khronika Press. [in Russian].
- Bahrianyi, I. P., 2006. *Publitsystyka: dopovidi, statti, pamflety, refleksii, ese [Journalism: reports, articles, pamphlets, reflections, essays]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Baran, V., 1992. *Ukraina pislia Stalina. Narys Istorii 1953–1985 rr [Ukraine after Stalin. Outline of History 1953–1985]*. Lviv: M.P.«Svoboda». [in Ukrainian].
- Baran, V., 1996. *Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy [Ukraine in the 1950s and 1960s: the evolution of the totalitarian system]*. Lviv: NAN Ukrainy, instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha. [in Ukrainian].

- Bazhan, O. H., 2004. Dysyidentski (opozytisiini) rukhy 1960–1980-kh rokiv v Ukraini [Dissident (opposition) movements of the 1960s–1980s in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Kyiv: Naukova dumka, T. 2. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. H., 2013. Shistdesiatnytsstvo [Sixties]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Kyiv: Naukova dumka, T. 10. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. H., Danyliuk Yu. Z., 2000. *Opozytsiia v Ukraini: (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine: (second half of the 50s - 80s of the 20th century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
- Birch, I., 1971. *The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956*. London: Ukrainian Information Service. [in English].
- Chornovil, V. M., 2003. *Tvory: v 10 t. [Works: in 10 volumes]*. Kyiv: Smoloskyp, T. 2. [in Ukrainian].
- Chornovil, V. M., Comp., 1967. *Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty «zlochyntsyv») [Out of mind (portraits of twenty "criminals")]*. Paryzh: Persha ukrainska drukarnia u Frantsii. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. M., Comp., 2013. *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): dokumenty i materialy [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): documents and materials]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Danylenko, V., Comp., 2017. *Vlada URSS i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.): dokumenty i materialy [The authorities of the Ukrainian SSR and Ukrainians abroad (1950–1980s): documents and materials]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V. 2016. *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]*. Kharkiv: Vivat. [in Ukrainian].
- Dubas, M., Zaitsev, Yu., Comp., 2000. *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: Doslidzhennia, dokumenty, materialy [Ukrainian National Front: Research, documents, materials]*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Dz'omba, N., 2013. Principles of ukrainian nation-building in journalistic essays by Valentyn Moroz. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, 38, 19-21. [in Ukrainian].
- Dzyuba, I., 1968. *Internationalism or russification?* Miunkhen: Suchasnist. [in Ukrainian].
- Farmer, K., 1980. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Hague-Boston: London: Martin Nijhoff Publishers. [in English].
- Fesyk, O. V., 1997. Zakhidna istoriografii pro rukh oporu v URSS v seredyni 50-kh – 1980-kh rr.) [Western historiography about the resistance movement in the Ukrainian SSR in the mid-1950s - 1980s)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 5, 126-131. [in Ukrainian].
- Hel, I., 2013. *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia [A challenge to the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the 20th century]*. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
- Honchar, O., 1968. *Sobor [The cathedral]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, R., 1973. Stan i perspektyvy vyzvolnoi spravy v Ukraini [The state and prospects of the liberation cause in Ukraine]. *Materialy Konhresu Ukrainskoi vilnoi politychnoi dumky*, 2, 48-86. [in Ukrainian].
- Kafarskyi, V., 2002. *Komunizm i ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh [Communism and the Ukrainian national liberation movement]*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
- Kandyba, I., 1983. Pershomu sekretarevi TsK KPU Shelestovi Petrovi Yukhymovychu [First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Shelestov Petrov Yukhimovich]. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: u 3-kh t.*, 3, 166-174. [in Ukrainian].
- Kasianov, H., 1995. *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980 rokakh [Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Khrystych, B., 2004. *Na shliakhakh do voli. Pidpilna orhanizatsiia «Obiednannia» (1956–1959) [On the way to freedom. Underground organization "Union" (1956–1959)]*. Lviv: LNU. [in Ukrainian].
- Kleiner, I., 1978. *Natsionalni problemy ostannoï imperii: natsionalne pytannia v SRSR ochyma radianskykh dysydyntiv [National problems of the last empire: the national question in the USSR through the eyes of Soviet dissidents]*. Paryzh: Persha ukrainska drukarnia u Frantsii. [in Ukrainian].
- Korneiko, A. O., 1999. *Suspilno-politychnyi rozvytok Ukrainy v 1953–1964 rr. (na materialakh zakhidnykh oblastei) [Socio-political development of Ukraine in 1953–1964 (based on materials from the western regions)]*. (Candidate's thesis). Lutsk: Volynskyi derzhavnyi un-t im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].

- Kovpak, V. A., 2016. *Smyslova matrytsia natsionalnoi informatsiino-komunikatsiinoi diialnosti pislivoiennoi ukrainskoi emihratsii* [The semantic matrix of the national information and communication activity of the post-war Ukrainian emigration]. Zaporizhzhia: KPU. [in Ukrainian].
- Kurnosov, Yu. Yu., 1994. *Inakomysslennia v Ukraini (60-ti-persha polovyna 80-kh rokiv XX st.)* [Dissent in Ukraine (1960s-first half of the 1980s)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kvetsko, D., 1996. Yak poiavylysia nazvy UNF i yoho pidpilnoho chasopysu [How the names of the UNF and its underground magazine appeared]. *Volia i Batkivshchyna*, 2(19), 45-46. [in Ukrainian].
- Lavrinenko, Yu., 2013. *Literaturnyi svit: peredachi na radio «Svoboda»* [Literary world: programs on Svoboda radio]. Kyiv: Tvim inter. [in Ukrainian].
- Lukianenko L. H., 1994. *Ne dam zahynut Ukraini!* [I will not let Ukraine die!]. Kyiv: Sofiia. [in Ukrainian].
- Matsuka, O., 2005. Rozvytok natsionalistychnoho rukhu za kordonom z kintsia 40-kh rr. po kinets 80-kh rr. KhKh st. [The development of the nationalist movement abroad from the late 1940s to the late 1980s.]. Retrieved from: <http://surl.li/nvuer> [in Ukrainian].
- Moroz, V., 1968. *Reportazh iz zapovidnyka imeni Berii* [Report from the Beria nature reserve]. Miunkhen: Suchasnist. [in Ukrainian].
- Moroz, V., 1980. *Tverdi melodii* [Solid melodies]. Klivlend: Anabazys. [in Ukrainian].
- Moroz, V., 2012. *Shestydesiati roky v Ukraini*. [Sixties in Ukraine]. Retrieved from: <https://museum.khpg.org/1338902609>
- Neduzhko, Yu. V., 2007. *Derzhavnyi tsentr Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli (druha polovyna 40-kh – 50-ti roky XX st.)* [The State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile (second half of the 40s - 50s of the 20th century)]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Neduzhko, Yu. V., 2009. *Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh – pochatok 90-kh rokiv KhKh stolittia)* [The Ukrainian diaspora in the process of restoration of state independence of Ukraine (mid-40s - early 90s of the 20th century)]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Obertas, O., 2010. *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)* [Ukrainian self-publisher: literary criticism and journalism (1960s - early 1970s)]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Osadchy, M., 1971. *Cataract*. Paris-Baltimore: V. Symonenko Ukrainian Publishers Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Panchenko, O., 2003. *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv za kordonom v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennya* [Organization of Ukrainian nationalists abroad in the context of Ukrainian state formation]. Hadiach: Vydavnytstvo «Hadiach». [in Ukrainian].
- Paska, B. V., 2018. *Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva* [Valentyn Moroz: the flag of Ukrainian dissidence]. Ivano-Frankivsk: Foliant. [in Ukrainian].
- Plushch, V., 1973. *The struggle for Ukrainian statehood under the soviet rule*. London: United kingdom by Ukrainian publishers LTD. [in Ukrainian].
- Popok, A., 2007. *Zakordonne ukrainstvo yak ob'ekt derzhavnoi polityky* [Ukrainians abroad as an object of state policy]. Kyiv: Alterpres. [in Ukrainian].
- Popovych, O., 2017. Ukrainian liberation movement of the mid-20th century: state commemoration politics in 2005–2014. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 29, 545-554. [in Ukrainian].
- Prohramni dokumenty Ukrainskoho Natsionalnoho Frontu: Taktyka Ukrainskoho Natsionalnoho Frontu [Program documents of the Ukrainian National Front: Tactics of the Ukrainian National Front]. 1996. *Volia i Batkivshchyna*, 1, 43-55. [in Ukrainian].
- Prokop, M., 1956. *Ukraina i ukrainska polityka Moskvyy* [Ukraine and Moscow's Ukrainian policy]. Miunkhen: Suchasna Ukraina. [in Ukrainian].
- Prokop, M., 1974. *Anatomiia ukrainskoho rukhu oporu* [Anatomy of the Ukrainian resistance movement]. *Suchasnist*, 7-8 (163-164). 139-150. [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu. Mykolaivska oblast. Knyha tretia [Rehabilitated by history. Mykolaiv region. The third book]. 2007. Kyiv-Mykolaiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A., 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [in Ukrainian].

Rusnachenko, A., 2002. *Narod zburenyi: natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh* [The people are agitated: the national liberation movement in Ukraine and the national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1940s–50s]. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2015. The sources of the Ukrainian self-publishers. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 9, 73–79. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2006. Shistdesiatnyky i vidnaidennia «ukrainskoho proektu» [The sixties and the discovery of the «Ukrainian project»]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 17–27. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2009. Ideia sobornosti Ukrainy v diialnosti shistdesiatnykiv [The idea of the unity of Ukraine in the activities of the Sixties]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 2, 211–217. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2012a. Illegal organizations of USSR of the second half of the twentieth century: general description. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 112–129. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2012b. Ukrainian nationalist underground organization 1950–1970-ies.: general description. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 107–117. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2013. Representatives of the 1960s (shistdesiatnyky): in the captivity of conceptual designs. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 11, 28–40. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2014. Development of Ukrainian sixties in 1965–1971. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 1, 128–133. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2015. Conceptual problems of Ukrainian national movement in the mid 1950s – mid 1980s. *Ukraina–Ievropa–Svit. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 198–210. [in Ukrainian].

Sinchenko, O., Stus, D., Finberh, L., 2018. *Dysydeny. Antolohiia tekstiv* [Dissidents. Anthology of texts]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Spanatii, O. S., 2018. *Ukrainskyi samvydav 1960–1980-kh rokiv: sehment neperiodychnykh vydan* [Ukrainian self-publishing of the 1960s–1980s: a segment of non-periodical publications]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Stasiuk, I. B., 2002. *Ukrainskyi natsionalno-patriotychnyi rukh v URSR (seredyna 1950-kh – kinets 1980-kh rr.)* [The Ukrainian national-patriotic movement in the Ukrainian SSR (mid-1950s - late 1980s)]. (Candidate's thesis). Lviv: Natsionalnyi un-t «Lvivska politekhnikha». [in Ukrainian].

Sverstyuk, Ye., 1970. *Cathedral in scaffold*. Paris-Baltimore: P.I.U.F and Smoloskyp. [in Ukrainian].

Tsapiuk, V. R., 2020. Osoblyvosti istoriografii dysydentskoho rukhu v Ukraini v 1950–1980-i rr [Peculiarities of the historiography of the dissident movement in Ukraine in the 1950s–1980s.]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 224–232. [in Ukrainian].

Tykhii, O., Romaniuk, V., 1983. Pozytyi ukrainskykh politviazniv [Positions of Ukrainian political prisoners]. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: u 3-kh t.*, 3, 320–327. [in Ukrainian].

Vdovenko, S., 2004. *Zakordonne ukrainstvo v natsionalnomu derzhavotvorchomu protsesi: identyfikatsiia, orhanizatsiia, vzaiemovidnosyny* [Overseas Ukrainians in the national state-building process: identification, organization, mutual relations]. Chernihiv: ChDTU. [in Ukrainian].

Vedmid', L. A., 2005. *Istoriografiia opozytynoho rukhu v Ukraini druhoi polovyny 50-kh – seredyny 80-kh rokiv KhKh stolittia* [Historiography of the opposition movement in Ukraine in the second half of the 1950s - mid-1980s of the 20th century]. (Candidate's thesis). Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi un-t imeni Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].

Vedmid', L. A., 2012. Opposition movement in Ukraine in the second half of 1950th - means of 80th: domestic historiography. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, 20, 354–361. [in Ukrainian].

Vedmid', L., 2011. Problems of opposition movement in Ukraine in the second half of XX age: domestic historiography and national memory. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 1, 271–282. [in Ukrainian].

Yuriy, M., Alexiyevets, L., 2019. Khrushchov's "thaw" as a restoration of the self-identification of the ukrainian people. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 21, 51–60. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 1995. Ukrainskyi natsionalnyi front u rusi oporu 60-kh rokiv [The Ukrainian National Front in the resistance movement of the 60s]. *Volia i Batkivshchyna*, 1 (17), 5–22. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 1997. Ideia derzhavnoi nezalezhnosti v ukrainskomu rusi oporu 60-kh rokiv [The idea of state independence in the Ukrainian resistance movement of the 60s]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svdomist, derzhavnist*, 3–4, 242–254. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 2007. Ukrainskyi Natsionalnyi Front u borotbi za voliu Ukrainy [The Ukrainian National Front in the struggle for the freedom of Ukraine]. *Volia i Batkivshchyna*, 1–2 (25–26/41–42), 19–57. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., Comp., 2005. *Ukrainska zahalnonarodna orhanizatsiia (Ukrainskyi natsionalnyi front-2): doslidzhennia, dokumenty, materialy* [Ukrainian national organization (Ukrainian national front-2): research, documents, materials]. Lviv: Afisha. [in Ukrainian].

Zakharov, B., 2003. *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Zinkevych, O., Ed., 2010. Resistance movement in Ukraine 1960–1990 an encyclopedia. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

THE INDEPENDENT DIRECTION OF THE OPPOSITION MOVEMENT IN UKRAINE IN THE 1950s – 1960s: HISTORIOGRAPHICAL AND THEORETICAL COMPONENT PROBLEMS

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article offers the author's vision of the problem of the independent direction of the opposition movement in Ukraine in the 1950s and 1960s. The main components of the independent trend are outlined and promising topics for its further study are predicted. Special periods of the historiography of the problem and thematic directions of its study are revealed. It was found that the dominant component of the independent direction of the resistance movement in the 1950s and 1960s was the activity of underground organizations, which were mostly formed on the basis of the OUN and UPA and fought for the Ukrainian Independent State. Their classification is revealed and the features of these structures in different regions of Ukraine are determined. It was found that the independent direction of the resistance movement was developing and had a tendency to grow from cultural sixties into a political one. Representatives of the Ukrainian intelligentsia fought for the right to independent development of Ukraine from Moscow, economic and political independence, the affirmation of the national idea, the Ukrainian language, culture, traditions, etc. A significant component of the resistance at this time is the activity of the Ukrainian cultural, educational and political emigration, which revealed the true face of the USSR empire, the activity of its punitive and repressive system, and at the same time – the human desire for the will, freedom, independence and independence of Ukraine. The political Ukrainian emigration openly promoted and fought for the Ukrainian idea in words, in print, and with material support, and found various ways of communication with Greater Ukraine. All three components of the independent direction of the opposition movement were in a constant relationship and mutual influence, which constituted a single direction of the struggle for the independence of Ukraine. The research methods are objectivity and historicism, problem-chronological, statistical, retrospective and comparative.

Key words: oppositional movement, opposition, independent direction, OUN, URA, historiography, diaspora, underground organizations, war, exile.